[illegible]

ज्ञानद्वयवादः

श्रीगणेशायनमः॥श्रीलक्ष्मीनृसिंहायनमः॥ अनुमितिं प्रति साध्याव्याप्यत्वावच्छिन्नहेतुप्रका
१ रता निरूपितपक्षविशेष्यताशालिज्ञानत्वरूप विशिष्टपरामर्शत्वेनन हेतुता॥ किंतुव्याप्य
तावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वेननव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनचहे
तुताद्वयं॥एवंच धूमोवन्हिव्याप्यः धूमवान्पर्वतइत्याकारज्ञानद्वयात्तथाविधसमूहालंबन
रूपादप्यनुमितिरुत्पद्यते॥ नकेवलंविशिष्टपरामर्शादेव॥ अत्र च धूमोवन्हिव्याप्यआ
लोकवान्पर्वतइत्याद्याकारकज्ञानद्वयादनुमित्यापत्तिः॥ धूमत्वालोकत्वायोरुभयोरेव

व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति तु नाशंकनीयं॥ नो विशि धूमलिंगकानुमितिं प्रति धूमत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यक
प्रकारकज्ञानत्वेन च हेतुनेति आ तो नोपदर्शितापत्तिः तध्दर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानतध्दर्मावच्छि
न्नप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानयोर्दंडचक्रादिवन्मितयोरेव कार्योपधायकत्वात्॥ उपदर्शितविशिष्टपरामर्शत्वा
वच्छेदेनैकहेतुताकल्पनमेव तादृशकारणताद्वयकल्पनापेक्षया लघीय इत्यपि न॥ तादृशहेतुकारणता
द्वयकल्पनेपि बाधकत्वविरहात्॥ तथाहि॥ कारणत्वं नाखंडोधर्मः॥ किंतु अनन्यथासिध्दत्वे सति निय
तपूर्ववर्तित्वं॥ तत्र च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वेन तथाविधपक्षधर्मताज्ञानत्वेन च नि
यतपूर्ववर्तित्वमुभयवादिसिध्दमेव॥ तादृशधर्मयोर्विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वात्॥ तदवच्छेदेन निय

तत्पूर्ववृत्तित्वे सिद्धे तादृशधर्मद्वयावच्छेदेन तथात्वस्यावश्यकत्वात्॥ किंतु तादृशधर्मद्वयावच्छेदेनान्यथासिद्धत्वमा
२ त्रमस्माकं॥ विशिष्टपरामर्शहेतुतामते च विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वं नियतपूर्ववर्तित्वं च कल्प
नीयं॥ एवं चास्माकं लघुधर्मद्वयावच्छेदेनैकधर्मकल्पनं भवतां मते गुरुधर्मावच्छेदेन धर्मद्वयकल्पनमिति वि
परीतमेव गौरवमिति मीमांसकाः॥ अत्रोच्यते॥ धूम द्यवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानत्वादिरूपधर्मावच्छेदेनव
न्ह्याद्यनुमितिसामान्यनियतपूर्ववर्तित्वं बाधितमेव तथाविधान्यलिंगकानुमितिनिरूपितनियतपूर्ववर्तितायाः
स्तद्धर्मावच्छिन्ने सत्वात्॥ किंतु तत्कार्यतावच्छेदकीभूततथाविधज्ञानद्वयविशिष्टानुमितित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपि
तनियतपूर्ववृत्तित्वमेव तादृशधर्मद्वयावच्छेदेनान्वयवादिसिद्धं प्रकृतोपयुक्तमपि तदेव॥ एवं विशिष्टपरामर्श
स्य कार्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितिस्वरूपधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तित्व

मपि विशिष्टपक्षमशालावच्छिन्नोभयवादिसिद्धमेवेति॥ तदवच्छेदेनान्यथासिद्धत्वकल्पनमधिकं॥ एवं च विशिष्टपरा
मर्शहेतुतामते एकधर्मावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वं कल्पनीयं॥ ज्ञानद्वयहेतुतामते च धर्मद्वयावच्छेदेनेति गौरवं॥ अथन्या
यमते व्याप्तिविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन पक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविष
यतानिरूपितव्याप्तिविषयताशालिज्ञानत्वेन पक्षविषयतानिरूपितासतिव्याप्तिविषयतानिरूपितयाहेतुविषयता
वच्छालिज्ञानत्वेन वा हेतुत्वमित्येतादृशशरीरत्वाविनिगमनाविरहेण कारणतानंत्यमिति चेन्न॥ मीमांसकमतेपि व्याप्ति
विषयकज्ञानस्य व्याप्तिविषयतानिरूपितहेतुविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुविषयतानिरूपितव्याप्तिविषयताशालि
ज्ञानत्वेन वा पक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुविषयतानिरूपितपक्षविषयताशालिज्ञानत्वेन पक्षविषयतानिरूपितहेतुवि
षयताशालित्वेन वा हेतुताकल्पनमित्यत्र विरहान्मीमांसकमते कारणतावाहुल्यस्यावश्यकत्वात्॥ अथ मीमां
सकमते व्याप्तिविषयताकारणतावच्छेदककोटौ न निवेश्यते॥ किन्तु व्यापकत्वविषयतैव॥ एवं च पर्वतविशेष्य

कवह्न्यनुमितिं प्रति वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यकधूमव्यापकत्वप्रकारकज्ञानत्वादिना पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वा
२ वच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वादिना च हेतुता ॥ नैयायिकमते तु धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यविषयतानिरूपितहेतुविषय
तानिरूपितपक्षविषयताशालित्वादिना ॥ एवं चोपदर्शितविनिगमनाभावेन कारणताबाहुल्यं ॥ तादृशविनिगमनाविर
हेण कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टविषयतासमसंख्याककारणताया आवश्यकत्वात् ॥ ज्ञानद्वयकारणतावच्छेदक
कोटिप्रविष्टविषयतापेक्षया न्यूनाधिकायाः सामानाधिकरण्यविषयताया विशिष्टपरामर्शकारणतावच्छेदककोटि
प्रविष्टत्वात् ॥ न च व्यापकत्वविषयतामात्रस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे धूमव्यापको वह्निः धूमवान्पर्वत इत्ये
तादृशज्ञानद्वयादनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं ॥ इष्टत्वात् ॥ न चैवं नैयायिकमतेऽपि पर्वतीयधूमव्यापको वह्निरित्येतादृश
परामर्शस्यैव हेतुत्वं स्वीकरणीयमिति न सामानाधिकरण्यविषयताधिक्यमिति वाच्यं ॥ तथा सति शुद्धधूम
त्वावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताग्रहदशायामनुमित्यनुदयापत्तिरिति चेत्सन्नवत्येवं व्यापकसामानाधिकरण्य ३

रूपव्याप्तिज्ञानस्य हेतुमतं॥ वयं तु साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतामनमालंबामहे॥ अत्र च नोपदर्शितदिशा
लाघवं संभवति॥ यत्तु विशिष्टपरामर्शहेतुतामते व्याप्त्यंशे निश्चयत्वस्य पक्षधर्मतांशे निर्णयत्वस्य चैकत्र निवेशात् विनिगम
नाविरहेण कारणताबाहुल्यं मीमांसकमते तु व्याप्त्यंशे निर्णयत्वस्य व्याप्तिज्ञानहेतुतायामेव निवेशात् पक्षधर्मतांशे निर्ण
यत्वस्य पक्षहेतुतायामेव निवेशात्॥ विनिगमनाविरहाप्रसक्तिरिति तदसत्॥ व्याप्त्यंशे निर्णयत्वस्यैवमन्मते कारणताव
च्छेदककोटिप्रवेशात्॥ व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वोपगमात् व्याप्त्यंशे संशयस्यातथात्वेन त
तोनुमित्यापत्त्यभावात्॥ विपरीतमेव गौरवं तन्मते॥ व्याप्त्यंशे निश्चयत्वस्यावश्यकत्वात्॥ अत्र मीमांसकमतानुयायिनः॥
विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते व्याप्त्यभाववति व्याप्तिप्रकारकमित्याकारकाणां व्याप्त्यंशे प्रामाण्यग्रहाणां धूमाभाव
वति धूमप्रकारकमित्याकाराणां पक्षधर्मतांशे प्रामाण्यग्रहाणां चाभावानामेकत्र निवेश्यादिति विनिगमनाविरहेण कारणता
बाहुल्यं॥ ज्ञानद्वयहेतुतामते च व्याप्त्यंशे प्रामाण्यग्रहाणामभावा व्याप्तिज्ञानहेतुतायां पक्षधर्मतांशे प्रामाण्यग्रहाभा

धर्मज्ञान

वापक्षधर्मताज्ञानहेतुतायां निवेशादृत्तित्वमेकत्र। निवेशादृत्तित्वाघवं एतन्मते व्याप्यत्वांशीयाप्रामाण्यग्रहाभावानां पक्षधर्मताज्ञानहेतुता
४ यां पक्षधर्मतांशीयाप्रामाण्यप्रामाण्यग्रहाभावानां व्याप्तिज्ञानहेतुतायां निवेशमादाय विनिगमनाविरहो नाशंकनीयः॥ यतो अप्रामाण्य
ग्रहस्यैकवत्ते सामानाधिकरण्यसंबंधेन अभावो निवेशयितुं न शक्यते प्रथमपरामर्शे अप्रामाण्यग्रहत्वे सत्तद्विषयकद्वि
तीयपरामर्शादाप्यनुमित्युदयप्रसंगात्॥ किंतु स्वसामानाधिकरण्यस्वविशेष्यत्वोभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकए
वतदभावो निवेशनीयः॥ एवं च व्याप्यत्वांशीयाप्रामाण्यग्रहस्य तादृशाभावश्चेत्पक्षधर्मताहेतुतायां निवेशे तदा व्याप्तिज्ञाने इदं ज्ञानं
व्याप्यभाववत्तिव्याप्तिप्रकारकं इत्यप्रामाण्यज्ञानसत्वे स्वतंत्रपक्षधर्मताज्ञानादनुमित्यापत्तिः॥ पक्षधर्मीयाप्रामाण्यग्रहाभा
वश्चेद्व्याप्तिज्ञानहेतुतायां निवेश्यते तदा पक्षधर्मताज्ञाने इदं ज्ञानं धूमाभाववति धूमप्रकारकं इत्याकारकप्रामाण्यग्रहसत्वे
स्वतंत्रव्याप्तिज्ञानादनुमित्यापत्तिरिति यत्तु अप्रामाण्याग्रहाभावविशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुता मते विशेषणविशेष्यभावविनि
गमनाविरहात् लिंगकानुमितिं प्रति न लिंगकाप्रामाण्यग्रहाभावानां पृथक्हेतुताकल्पनमेवोचितं॥ एवं च विशिष्टपराम ४

र्गेहेतुनाकल्प्यमनेननानाविधाप्रामाण्यग्रहाभावानां एकत्र निवेशप्रयुक्तगौरवं न भवतीति तन्न॥ अप्रामाण्यग्रहाभावस्य पृथक्हे
हेतुत्वे प्रथमपरामर्शैः प्रामाण्यग्रहसत्वे तदनात्मकं दिन द्वितीयपरामर्शादनुमित्यनुदयापत्तेः अप्रामाण्यग्रहरूपप्रतिबंधसत्वात्॥
एवं ज्ञानद्वयहेतुतामते धूमो वह्निव्याप्य इत्येतादृशव्याप्तिज्ञानस्य धूमलिंगकवह्निविधेयकानुमितित्वेनैव जन्यताव
च्छेदकं॥ न तत्र पक्षविषयता निवेश्यते प्रयोजनाभावात्॥ एवं धूमवान्पर्वतः इत्येतादृशपक्षधर्मताज्ञानस्य धूमलिंगकपर्व
तविशेष्यकानुमितित्वेनैव जन्यतावच्छेदकं तत्र न साध्यविषयता निवेश्यते॥ एवमन्यत्रापि बोध्यं साध्यविषयत्वपक्षविषय
त्वयोः निरूप्यनिरूपकभावोऽबाधाभावनियम्यः एवं च एकैकविधव्याप्ति॥ ७॥ ६५ ८८ ॥ स्यैकैकसाध्यकतावच्छेदकावच्छिन्नविष
यता निवेश्य एकैककारणताकल्प्यनमिति सहस्रसाध्यतावच्छेदकभेदेनानुमितिव्याप्तिज्ञानानामपि सहस्रकार्य
कारणभावः एवं पक्षधर्मताज्ञानस्यापि एकैकविधस्यैकैकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता निवेश्यैकैकमात्रका
रणताकल्प्यनमिति॥ स्यपक्षधर्मतावच्छेदकभेदेनानुमितिपक्षधर्मताज्ञानानामपि कार्याकारणभावाः सहस्र इति

ज्ञानद्वयहेतुतामतेपि व्याप्तिज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य स्वजन्यतावच्छेदक

द्वितीयसहकारकार्यकार्यकारणभावापत्तावस्माकं तत्र विशिष्टपरामर्शादीनां सहकारित्व कार्यकारणभावकल्पनं॥ तन्मते सा
५ ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयोरैकत्र निवेशानपर्वतत्वमहानसत्वादिरूपमेकैकं पक्षतावच्छेदकं निवेश्य वह्नि
त्वद्रव्यत्वादिरूपसाध्यत्वावच्छेदिकभेदेन कारणता सहस्रस्य कल्पनीयत्वात् यैः साध्यतावच्छेदकभेदेन कारणतावच्छेदककोटौ ज्ञा
नद्वयवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकतया व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्य
कत्वमिति तन्न स्वजन्यतावच्छेदककोटौ स्वमात्र॥ इत्यस्य दोषः॥ स्थल
वैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ ज्ञानद्वयवैशिष्ट्यस्य क्वाप्यनिवेशात्॥ न च व्याप्तिज्ञानादिस्वजन्यतावच्छेदककोटौ पक्षधर्मताज्ञा
नादिवैशिष्ट्यानिवेशे पक्षधर्मताज्ञानादिशून्यकालेपि व्याप्तिज्ञानादितोनुमित्यापत्तिः॥ कार्यतावच्छेदकयोः व्याप्यव्यापकभावविर
हेण फलोत्पादनेन तयोः परस्परापेक्षाभावादिवाच्यं॥ कार्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्यैव परस्परापेक्षायां तन्त्रत्वोपगमा

५

न्व्याप्यव्यापकभावविरहेपिज्ञप्तिविरहात्॥ अथज्ञानद्वयहेतुतामते धूमोवन्हिव्याप्योआलोकवान्पर्वतइत्येतादृशज्ञानद्वयदृश॥
यांपर्वतोवन्ह्यभाववानित्येतादृशबाधाभावबलात्पर्वतोवन्हिमानित्येतादृशानुमित्यापत्तिः॥ तादृशव्याप्तिज्ञानस्यतादृशपक्षधर्मताज्ञा
नस्यापितथाविधबाधाभावसहकारित्वादितिचेत्तयोरेवयदितथाविधव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेएकत्रैवनिवेश्यबाधाभावादिघटित
सामग्र्याःफलव्याप्यत्वंस्वीक्रियेत॥ तदेवनकिंतुलिंगकव्याप्तिज्ञानेतुलिंगकपक्षधर्मताज्ञानेएकत्रनिवेश्यैवनहितादृशीसामग्री
प्रकृतेतिनअपत्यवकाशः॥ केचित्तुधूमोवन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतइत्येतादृशज्ञानद्वयदशायांयाइदंज्ञानंवन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाव
न्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकंइत्यप्रामाण्य मपिमीमांसकमतेअनुमितौदृश्येनतादृशाप्रामाण्यग्रहे
प्रवन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नावद्वृत्तिविष्यतानिरूपितत्वावगाहित्वात्॥ शुद्धधूमत्वावच्छिन्नप्रका
रताश॥ लिज्ञाना बीजाभावात्एवंचतादृशाप्रामाण्यग्रहाभावमनिवेश्यज्ञानद्वयहेतुतास्वीकरणीया॥ तथा
चवन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नधूमवान्पर्वतइत्याकारकव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताश॥ लिज्ञानादपितादृशाप्रामाण्यग्रहदशायांआ

ज्ञानद्व०

यवाहः

६ नुमित्यापत्तिः॥ धूमवान्पर्वतइत्यादिज्ञानेहेतुतायांमुख्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारत्वंनिवेश्यतत्रापितिव्याप्तेरप्रामाण्यग्रहशून्यकालेपि
विशिष्टपरामर्शादनुमित्यस्वीकारप्रसंगः॥ तदनुरोधेनतादृशाप्रामाण्यग्रहाभावंनिवेश्यविशिष्टपरामर्शहेतुत्वस्वीकारेचकृत
मधिकेनज्ञानद्वयहेतुत्वेन॥ एवंज्ञानद्वयहेतुतामतेधूमोवह्निव्याप्यइत्येतादृशव्याप्तिज्ञानदशायांवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववान्
धूमवांश्चपर्वतइत्येतादृशपक्षधर्मतायासत्वेप्यनुमितिनिरूपितैतादृशपक्षधर्मताज्ञानस्यापिधूमत्वावच्छिन्नाभावानवगाहित्वात्॥
एवंवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावप्रकारकान्यत्वरूपनिर्णयत्वस्यपक्षधर्मताज्ञानहेतुतायांनिवेशयितुंनशक्यइतिवह्निव्याप्यत्वा
वच्छिन्नाभाववान्वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइत्यादि वान्नवेतिसंशयदशायामनुमित्यापत्तिरितिज्ञायमतएवसाधितंइत्याद्युः॥ न
थाहि॥ वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाववतिवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकंइत्याकारकाणांवसाधितइत्याद्युः॥ तदन्यसत्॥ अप्रा
ण्यग्रहाणामभावेनपक्षधर्मताज्ञानेविशेषणतयानिवेश्यतेएनधूमवान्पर्वतइत्येतादृशेऽपितविशेष्यत्वावच्छेदकतावच्छेद
कीभूतवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाप्रामाण्यग्रहाभावोहेतुप्रकारतायामेवनिरूपि

ज्ञानातादृशा ६

तत्त्वप्रकारताश्रिप्रामाण्यग्रहदशायामनुमितिर्नोत्पद्यते॥ अपितुस्वीयवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववद्विशेष्यतानि ज्ञानातादृश॥ ॥
वेशयतेधूमवान्पर्वतइत्येतादृशज्ञानीयप्रकारतायांवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकासत्त्वेनोक्तसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्त
थाविधाप्रामाण्यग्रहाभावस्तदानीमपिसत्त्वइतिनानुपपत्तिः॥ अथैवंपुरुषांतरीयतादृशाप्रामाण्यग्रहदशायामपिवह्निव्या
प्यधूमवान्पर्वतइतिपरामर्शादनुदयापत्तिः तादृशज्ञानीयहेतुप्रकारतायामुक्तसंबंधेनपुरुषांतरीयाप्रामाण्यग्रहस्यैवसत्त्वादितिचे
न॥ तादृशप्रकारत्वस्वसमानाधिकरणज्ञाननिरूपितत्वोभयसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवनिवेशनीयतयास्वव्यधि
करणज्ञानीयप्रकारतायास्स्वसमानाधिकरणज्ञाननिरूपितत्वघटितोभयसंबंधेनाप्रामाण्यग्रहसत्त्वेनानुपपत्त्यभावात्॥
स्वसमानाधिकरणज्ञानेस्वविशेष्यत्वमपिनिवेश्यमतोज्ञानांतरविशेष्यकाप्रामाण्यग्रहदशायांतदनास्कंदितपरामर्श
नानुमित्यनुपपत्तिः॥ एवंवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववान्वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिसंशयादनुमितिवारणायस्वनिरूपितप्र
तियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकीभूतवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वस्वनिरूपितत्वोभयसंबंधेनपर्वतत्वावच्छिन्नवि

ज्ञान६०　　　　　　　　भावाल्लाघवमेवा ४　　　　　　　　यवादेः

शेष्यतानिरूपिताभावप्रकारतावच्छेदकत्वमेव हेतुप्रकारतायां निवेश्यते न तु वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नाहेतुमत्ताज्ञानीयशेतानवह्नि
व्याप्यत्वावच्छिन्नाभाववान् धूमवांश्च पर्वत इत्येतादृशज्ञानादनुपपत्तिः॥ अथैवं साध्यतावच्छेदकाभावप्रकारताकान्यत्वघ
७ टितनिर्णय। त्वादेः पक्षधर्मताज्ञानहेतुतायां निवेशे तस्य साध्यतावच्छेदकभेदेन हेतुत्वमावश्यकमिति न पूर्वोक्तलाघवावकाश इति चेन्न एवम
पिव्याप्तिज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकभेदेन हेतुताभेदौ तथाहि॥ विशिष्टपरामर्शहेतुतामते पक्षधर्मतावच्छेदकभेदेनानंतहेतुमत्ताज्ञान
कारणतायां व्याप्तिविषयतानिवेशादनंतस्थले अवच्छेदकगौरवं ~~भावलाघवमेव~~। पक्षविषयतायां हेतु ५ ५५ विषयतायां व्या
प्तिघटकीभूतपदार्थविषयतायां वाधितरविषयता निरूपितत्वेनावच्छेदकत्वमुपेयत इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानंतस्थले का
रणताधिक्यमस्माकं व्याप्तिज्ञानस्य स्वतंत्रैव हेतुताकल्पनमित्यत्र च विनिगमनाविरहेण कतिपयकारणताधिक्येपि अ
तिस्फुटमेव लाघवं॥ यत्तु ज्ञानद्वयहेतुतामते सिस्येनुमित्सा विशिष्टपरामर्शस्योत्तेजकताकल्पे व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञा
नयोरेकविशिष्टापरमेवोत्तेजकं वाच्यं तत्र च विशेषणविशेष्यभावे विगमनाविरहेण प्रतिवध्यप्रतिबंधभाववृद्धिरिति
७

तदसत्॥ ज्ञानद्वयहेतुतावादिभिः प्राभाकरैः सिद्धिप्रतिबंधकताया एवानंगीकारात्॥ अत्र वदंति ज्ञानद्वयहेतुतावादिमते हेतुता
वच्छेदकभेदेन कारणताबाहुल्यं॥ धूमो वन्हिव्याप्य आलोकवान्पर्वत इत्येतादृशज्ञानद्वयादितानुमितिवारणाय तन्मते वैशिष्ट्य
हेतुतावच्छेदकविषयतानिवेशस्यावश्यकत्वात्॥ नैयायिकमते च हेतुतावच्छेदकमनिवेश्य साध्यव्यापकव्यत्वावच्छिंनप्रका
रताकत्वेनैव धूमालोकादिलिंगकपरामर्शानां हेतुता कल्प्यते इति तद्भेदेन कारणताबाहुल्यं॥ अथ धूमो वह्नि॰व्याप्यो
धूमवान्पर्वत इत्यादिनिर्णयानां वह्न्यनुमितौ यदा स्वतंत्रं कारणता क॰ल्प्यते तदैवं कुशाक्यते तदेव न॥ अन्यत्र क्लृप्तकारण
तयैव निर्वाहात्॥ तथाहि॥ धूमो वन्हिव्याप्य इत्येतादृशनिर्णयस्याप्राप्यव्यतिरेकनिर्णयमुद्रया धूमो वन्हिव्याप्यः नस्या
दित्येतादृशापत्तौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारनिर्णयादिमुद्रया वह्निव्याप्तिविशिष्टधूमव्याप्तिवैशिष्ट्यबोधादौ हेतुता
सर्ववादिसिद्धैव तत्रैवापत्त्यादिकमतिवेश्याव्यवहितोत्तरत्वसंसर्गेण तादृशनिर्णयत्वमात्रस्यैव जन्यतावच्छेदक
त्वमुपेयते अनुमितेरपि तादृशजन्यतावच्छेदकाक्रांततया तत्स्थलीयहेतुतयैवोपपत्तेः वैशिष्ट्यकारणत्वया निर्वाहः॥ यि

स्कविशेषः धूमो वह्निव्याप्यो धूम एवापत्तिः॥ एवं धूमवान्पर्वत इत्येतादृशनिश्चयस्यापि पर्वते तिनि धूमः स्यादित्येतादृशान्पर्व
८ तद्वृत्यादिनिर्णयादि प्रत्येकरूपावापत्यादिकार्यमुत्पादयति॥ अनुमितिं प्रति पुनः संभूयैव सामग्रीव्याप्तिवैचित्र्यादिति
चेत् एवं च सति विशिष्टपरामर्शस्यापि क्लृप्तकारणतयैवोपदर्शितदिशा निर्वाहयितुं शक्यतया लाघवगौरवाभावात् ज्ञान
द्वयादनुमितिस्वीकारो निर्युक्तः॥ वस्तुतस्तु परामर्शस्य क्लृप्तकारणतया निर्वाहेप्यनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतायाः लिंग
भेदेन बाहुल्यं मीमांसकमते दुर्वारमेव॥ धूमो वह्निव्याप्यः आलोकवान्पर्वत इत्येतद् ज्ञानद्वयादिकाले भिन्नविषयकप्रत्य
क्षापत्तये धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञान धूमत्वावच्छिन्नप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामेव व्याप्तिज्ञानहेतुमत्ता
ता ज्ञानयोः सामग्रीप्रतिबंधकतायां निवेशनीयत्वात्॥ नैयायिकमते धूमालोकादिपरामर्शाणामुक्तानुगतरूपेणैव निवेश
नसंभवान्न लिंगभेदेन सामग्रीप्रतिबंधकभेद इति॥ अथ स्वीयव्याप्तिप्रकारता निरूपितविशेष्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्न
स्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन व्याप्तिज्ञानविशिष्टपक्षप्रकारता निरूपितविशेष्यताकत्वधर्मताज्ञानत्वेन धूमवान्य

र्वतइत्यादिज्ञानानांसामग्रीप्रतिबंधकतायांनिवेशनीयतयाधूमोवह्निव्याप्यालोकवान्पर्वतइत्यादिज्ञानकालेनप्रत्य
क्षानुपपत्तिरितिमीमांसकमतेपिनलिंगभेदेनानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकताभेदइतिचेदेवमप्युपदर्शितरूपेणहेतु
मत्ताज्ञानानांस्वीयपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताककता
कत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनपक्षधर्मताज्ञानविशिष्टव्याप्तिज्ञानत्वेनव्याप्तिज्ञानानांवासामग्रीप्रतिबंधकता
यांनिवेशेनानिगमनाविरहेणसामग्रीप्रतिबंधकतावाहुल्यंदुर्वारमेव॥एवंवह्निव्याप्याभाववान्पर्वतइत्याद्याका
रकप्रत्यक्षादेःपर्वतादिविशेष्यकवह्न्यनुमितिसामग्र्याप्रतिबंधकताधिक्यंमीमांसकमते॥अन्यथाधूमोवह्नि
व्याप्योधूमवान्पर्वतइत्येतादृशज्ञानद्वयघटितानुमितिसामग्रीदशायांतथाविधप्रत्यक्षाद्यापत्तेः॥नैयायिकम
तेत्वनुमितिसामग्रीविशिष्टपरामर्शस्यावश्यकतयातस्यचतादृशप्रत्यक्षादौबाधकमुद्रयाप्रतिबंधकतयातत्रएव
तदानींतथाविधप्रत्यक्षाद्यनुत्पादसंभवात्सामग्रीप्रतिबंधकताकल्पनंविनैवोपपत्तिःघटादिप्रत्यक्षेच्छाकालीयानुमिति
सामग्रीप्रतिबंधकतायांघटप्रत्यक्षंमेजायतामित्याकारकेच्छायाउत्तेजकत्वानुरोधेनप्रतिबंधकताभेदस्याव

स्यकत्वात् अथ प्रत्यक्षानुमित्यादीनां युगपदुत्पादोपगमेन तद्धेतुव्यक्तिकल्पनाबाहुल्यं तद्व्यक्तिद्वयोर्वापि यद्विवर्हकका
१ र्यकारणभावानन्त्यं चाभेदेतु प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादिसांकर्यमित्येव सामग्रीप्रतिबंधकतायां बीजं॥ गुणानां जाति
मनंगीकुर्वतां प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादीनां जातित्वाभावात् सांकर्यस्यादोषायानुमित्याद्युत्पत्तिकाले तद्भिन्नप्रत्यक्षा
द्युत्पादोपगमे क्षतिविरहात् सामग्रीप्रतिबंधकताकल्पनं क्वापि नास्ति क्वापि दर्शितं प्रत्यक्षादावनुमितिसामग्रीप्र
तिबंधकताकल्पने गौरवमिति चेन्न॥ उक्तन्यायेनानुमितावुदासीनपदार्थविषयतायां अनुभवविरुद्धतया सामग्री
प्रतिबंधकतायाश्च सर्वमतसिद्धावश्यकत्वादिति न्यायमतमेव सम्यक्॥ इदमत्रावधेयं अस्तु पदर्शितगौरवं मीमां
सकमते तथापि भिन्नविषयकप्रत्यक्षादिकं प्रति धूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्निव्याप्यधूमसमानाधिकरणालो
कत्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिसामग्रीणामनंतानां प्रतिबंधकत्वकल्पने लाघवं तादृशानुमितिसामग्रीकाले
धूमत्वावच्छिन्नविशेष्यव्याप्तिज्ञानधूमत्वावच्छिन्नप्रकारकपर्वतज्ञानादिघटितधूमलिंगकपर्वतपक्षकव १
ह्निविधेयकानुमित्यादिसामग्र्या अवश्यकत्वात् प्रतिबंधकत्वे व उपपत्तेः॥ नैयायिकमतेतु तादृशसामग्रीकालेप

र्वतादिपक्षकवह्न्याद्यनुमितिजनकविशिष्टपरामर्शोत्पत्त्यापत्त्यातादृश्यानुमितिसामग्रीणांप्रतिबंधकत्वांतरकल्पनमावश्यकमेवेतिअ
प्यपर्वतादिपक्षकवह्न्याद्यनुमितिसामग्रीप्रतिबंधकतायांपर्वतोवह्निमानित्याकारकसिध्यभावस्यावच्छेदकत्वंनिवेशनीयमितियातथाविधसिद्धि
कालेउपदर्शितसामग्रीसत्वेभिन्नविषयकप्रत्यक्षापत्तिरितितथाविधसामग्रीणांप्रतिबंधकत्वांतरकल्पनंप्राभाकराणामप्यावश्य
कमितिचेत्स्यादेवं।।यदिप्राभाकरैस्तत्त्विप्रतिबंधकतास्वीक्रियते।।अथैवमपिपर्वतोवह्न्यभाववानित्याकारकपर्वतपक्षकवह्न्याद्यनुमि
तिप्रतिबंधकबाधादिकालेतादृश्यानुमितिसामग्रीसत्वेभिन्नविषयकप्रत्यक्षाद्यापत्त्यातथाविधानुमितिसामग्रीणांप्रतिबंधक
त्वांतरकल्पनंप्राभाकराणामप्यावश्यकमितिचेदेवमपितथाविधबाधादिबुद्धिप्रतिबंधीभूतवह्निमत्पर्वतत्वतिवह्निव्याप्य
धूमसमानाधिकरणालोकत्वावच्छिन्नसाध्यकधूमावत्पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकत्वकल्पनयुक्तेला
घवंधुष्यहिरमेवतथाविधसामग्रीकालेपर्वतोवह्न्यभाववानित्याद्याकारकबाधबुध्यभावघटितायाःपर्वतपक्षकवह्न्यनुमिति
सामग्र्याआवश्यकत्वादिति।।अथपर्वतोवह्निमानित्याद्याकारकप्रत्यक्षशाब्दबोधादीनांतथाविधानुमितिसामग्र्यप्रति

बध्यतयोपदर्शितविशिष्टधर्मावच्छिन्नस्याध्यकानुमितिसामग्रीणांतद्विरोधिकल्पनमावश्यकं ॥ एवंचतत्रैवविषयमतिवेत्व
 भिन्नवैशिष्ट्याकानुमितिजज्ञानत्वस्यैवप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमुपेयतइतिततएवान्यविषयतत्प्रत्यक्षादिवारणसंभवान्न
तादृशसामग्र्याप्रतिबंधकत्वाधिक्यं ॥ वन्हिप्रत्यक्षंजायतामित्याकारकेच्छानांविन्होष्यतेजकत्वानुरोधाद्विषयभेदेनप्रतिबंध्य
प्रतिबंधकाभावआवश्यइतितुनाशंकनीयं ॥ यतःस्वविषयत्वस्वनिरूतिमत्वोभयसंबंधेनसामान्यमइच्छाविशिष्टान्यत्व
स्यकार्यतावच्छेदककुक्षिनिवेशेनैवेच्छाधिनेज्ञाव्यभिचारस्यतत्राकथवारणतयाइच्छाउत्तेजकत्वेनास्तियद्यप्येवंलयायस्मैक
प्रतिपक्षिमीमांसकमतेपिवह्निव्याप्योभाववान्पर्वतइत्येतादृशप्रत्यक्षोदेपर्वतादिपक्षकवह्न्यनुमितिसामग्री
प्रतिबंधकत्वकल्पनप्रयुक्तमुपदर्शितगौरवंनसंभवति ॥ घटप्रत्यक्षस्थलीयप्रतिबंधकाभावेनैवोपपत्तोमीमांसकमते
पिस्वातंत्र्यप्रतिवद्धतिबद्धकताकल्पनाविरहात्तथाविधोपदर्शितलाघवंनिराबाधमेवेति ॥ यत्तूपदर्शितोभयसंबंधेने
च्छाविशिष्टान्यत्वस्यप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेइच्छाकालेविरोधिसामग्र्यभावेननतदवच्छिन्नापत्तिस्तत्रैवसामान्यतइच्छात्।

दिनाप्रतिबंधकत्वंकल्प्यमानंनसंभवतिघटप्रत्यक्षंजायतामित्येतादृशेछाकालेप्रत्यक्षादिसामग्र्यांसत्यांतादृशोभयसंबंध
नेछाविशिष्टान्यत्वस्यपटप्रत्यक्षादेरनुत्पादप्रसंगात्॥तस्मादिछायाउत्तेजकत्वमावश्यकमितितदसत्॥उपदर्शितोभयसं
बंधेनेछाविशिष्टान्यघटचाक्षुषत्वावछिंनंप्रतिघटचाक्षुषंजायतामित्येतादृशेछानांविशिष्यप्रतिबंधकताकल्पनेनोप
दर्शितापत्तिवारणंसंभवात्सामग्रीप्रतिबंधकतायांविशिष्टइछायाउत्तेजकत्वापेक्षयाप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावस्यैवकल्पयितु
मुचितत्वादितिचेत्॥अस्त्वेतादृशरीत्योपदर्शितानुमितिसामग्रीप्रतिबंधकताधिक्यपरिहारस्तथापितादृशसामग्र्याःप्रतिबध्य
तावछेदकगौरवंदुर्वारमेव॥तथाहि॥मन्मतेतादृशसामग्र्याःपर्वतविशेष्यकवन्हिप्रकारकानुमित्यन्यज्ञानत्वादिकमेवप्रतिबध्य
तावछेदकंघटप्रत्यक्षादेस्तत्प्रतिबध्यतावछेदकानाक्रांतत्वेपिक्षतिविरहात्॥भवन्मतेतुघटप्रत्यक्षादिसाधारणवन्हिमत्प
र्वतवृत्तिवन्हिव्याप्यधूमत्वावछिन्नप्रकारतानिरूपितधूमवान्पर्वतत्वावछिन्नमुख्यविशेष्यताशाल्यनुमित्यन्यज्ञानत्वादेवतथा
त्वमुपेयं॥केवलस्यानुमित्यन्यत्वस्यतथात्वेसमानविषयकशाब्दबोधादौव्यभिचारप्रसंगादिति॥एवंचात्मवरहायनुमि

११ तिसामग्रीप्रतिबंधकतायामेकज्ञानाविशिष्टापरज्ञानप्रयुक्तमुपदर्शितगौरवं मीमांसकमते तत्स्थानीयताद्रूप्यानुमि
तिसामग्रीनीएतोपदर्शितानंतानंसामग्रीणां प्रतिबध्यकावच्छेदकगौरवमिति मीमांसकमतमेव समीचीनतयाप्रतिभा
ति॥ ॥इति ज्ञानद्वयहेतुताविचारः॥ ॥श्रीमदच्युतचरणारविंदार्पणमस्तु॥श्रीलक्ष्मीनृसिंहा
र्पणमस्तु॥श्रीगजाननार्पणमस्तु॥यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया॥यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते॥ छ॥ ॥
॥श्रीशुभमस्तु॥श्री॥श्रीकृष्ण ॥ श्रीगजानन ॥ श्रीसांब ॥ श्रीराम ॥श्रीसदाशिव ॥ नृसिंह श्री ॥